

Смислова кореляція заголовків романів і концепції головного героя в «шевченківській» діалогії Василя Шевчука

Н. Погосян

Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького
Corresponding author. E-mail: kafil@ukr.net

Paper received 17.03.20; Accepted for publication 12.04.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2020-225VIII67-12>

Анотація. У статті проводиться осмислення сутнісних рис, місця та функції заголовка літературного твору та його можливих кореляцій із усім художнім текстом того ж твору, зокрема зважаючи і на його жанрово-видові характеристики. Для конкретного аналізу обрано діалогію Василя Шевчука – художньо-біографічні романи про Шевченка «Син волі» і «Терновий світ». На основі ретельного, зокрема і текстологічного, аналізу кожного з романів доведено, що назва першого з романів значно зриміше й аргументованіше корелюється з семантикою витвореного в ньому образу головного героя – Тараса Шевченка, а також із відомою біографічною канвою його життя. Натомість заголовок другого роману діалогії бачиться за реалізованою в ньому семантикою образу героя дещо загальнішим («віддаленішим») і ширшим, ніж у першому. Але обидва заголовки символічні та відбивають авторську концепцію Шевченкової долі.

Ключові слова: заголовок, романи, Тарас Шевченко, кореляція, образ.

Вступ. Загальновідомо, що заголовок художнього (чи і всякого іншого) твору є його важливим структурним елементом, «непередбачуваною одиницею художнього тексту...», одиницею найвищого рівня, що стягує в себе практично весь текст і навіть більше: всю поза-текстову дійсність» [1, с. 214].

Короткий огляд публікацій за темою. У літературознавчих і лінгвістичних джерелах мовиться про різні функціональні «місії» заголовків, їхню екстракомпліацію практично на всі структурні складові тексту, зокрема на сюжетно-композиційні, стильові, образотворчі його площини тощо. Маємо тут на увазі відповідної проблематики студії З.Гузара, Н.Кожини (Фатєєвої), А.Ламзіної, В.Тюпи, М.Чалецької, Л.Юлдашевої та інших авторів, у дослідженні яких осмислюються найрізноманітніші аспекти художнього твору та його – заголовка – функцій. Природно, зазначена екстраполяція реалізується в різних текстах по-різному, залежно від багатьох чинників, зокрема, скажімо, й від жанрово-видових характеристик художнього тексту. Вочевидь у текстах історико-біографічних при творенні художньої біографії видатної (знакової) особистості добір заголовка та його семантики, за великим рахунком, чи не найбільше має екстраполуватися на сферу творення передовсім образу головного героя, бути своєрідним «ключем розуміння» всього художнього твору й випсаного в ньому образу головного героя. У зазначеному сенсі доволі показовими є твори художньої шевченкіани, передовсім прозової, романної.

Так, важливу роль у вираженні авторської концепції характеру персонажа підтверджує і творча практика Василя Шевчука, заголовки роману-діалогії про Т. Шевченка в якого становлять атрибутивні сполучення, – «Син волі» й «Терновий світ». Такі заголовки, як правило, є метафоричними і чітко структурно обумовленими.

Метою цієї статті є з'ясування смислової кореляції між назвами романів і концепцією головного героя в них.

Матеріали й методи. Застосовуючи передовсім культурно-історичний і герменевтичний методи студіювання, проведемо відповідні аналітичні операції за

текстом роману-діалогії Вас. Шевчука.

Результати і їх обговорення. Приступаючи до написання першої частини романної діалогії. Василь Шевчук, очевидно, вже мав у задумі заголовок свого майбутнього твору, адже заголовне слово чи фраза виникають у свідомості письменника як певний заклик, «підштовхують» його до написання тексту. Зароджений словесний комплекс розгортається в текст – він тягне за собою заряд смислових і композиційних зв'язків. Композиційно ідея «волі», «звільнення» простежується в романі дуже чітко. Слід зазначити, що в тих частинах твору, які колись були складовими біографічної повісті Василя Шевчука «Вітрила» (1964), слова «воля» чи синонімічні до нього майже відсутні. А на сторінках діалогії вся ця «волелюбна синонімія» зустрічається близько 250 разів. Така концентрація певного смислового знаку – мінімум один раз на дві сторінки тексту – свідчить лише про одне – про запрограмованість перед написанням твору отого самого «словесного комплексу».

Таке часте вживання одного найважливішого із заголовних слів роману виконує функцію «двадцять п'ятого кадру», покликаною «закодувати» рецепцію читачем авторської ідеї, посилює пафос роман «Син волі», який полягає саме в тому, що це словосполучення є ключем до розуміння, «прочитання» автором образу Тараса Шевченка. Тому, безумовно, про заголовок першої частини романної діалогії варто говорити як про один із таких, що втілюють пафос твору.

Те, що заголовок роману Василя Шевчука – це ключ до розуміння ідеї твору, неодноразово відзначали дослідники. Так, І. Ходорківський, хоч і не без надміру соціологізму, зазначав, що «уже в самій назві закладена ідея твору – показати Т. Шевченка як послідовного, несхитного бійця з царизмом, з його найганебнішим суспільним укладом – кріпацтвом. Цій ідеї підпорядковується не тільки біографічний матеріал, а й вся поетична творчість» [2, с. 54]. Тому, отже, не випадковим у романі є те, що автор подає історію написання саме тих творів, котрі недвозначно свідчать про ставлення Т. Шевченка до царського режиму та кріпацтва «Тризна», «Думи мої...», «Сон», «Кавказ».

Схожу, але ширшу змістом думку висловив М.

Наснко в літературно-критичному нарисі «П'ятиліття українського роману». Процитувавши слова академіка О. Білецького про те, що Шевченкова «думка працювала над проблемою визволення людини», дослідник підкреслив, що «проблему визволення, як головну в «ідеї Шевченка», поставив в центр свого роману... Василь Шевчук. Про це свідчить і назва твору – «Син волі», і сам принцип художнього розкриття задуму. Головне в цьому – акцент на дивовижному парадоксі: син волі, а карається в неволі» [3, с. 235]. Пізніше, М. Наснко означив кореляцію й парадоксальність смислів у назві й тексті другого роману діалогії Василя Шевчука «Герновий світ»: «Головну ідею «Гернового світу» В. Шевчук прагнув вияскравити на стиках «звичайного» і «незвичайного» в житті поета. Нестерпність (терновість) побуту й велич буття його в країні, де законним було лише беззаконня, сприймаються в романі такими ж контрастними символами, як воля і неволя в першій частині діалогії» [4, с. 3].

Сам Василь Шевчук устами персонажа двічі тлумачить заголовок свого твору. Автор показує, як під час першої подорожі Т. Шевченка в Україну уже в статусі вільної людини дядько-візник назвав Шевченка паном, зважаючи на його одяг. Це спонукало героя до болючих роздумів: «Хто ж ти esi. Тарасе? Вже не кріпак. Проте й не пан. Син волі!» [5, с. 48]. Ще один епізод роману – болісні роздуми Шевченка, викликані тим, що йому при викупі склали ціну в карбованцях: «Йому ціна... Мов хрякові або коневі!.. Його, нащадка волі й сина її степів, купують і продають» [5, с. 184].

Болючі терзання двадцятичотирьохлітнього Шевченка, який доти все життя був козачком, підпасичем, служкою, межують із суперечливими почуттями до тих, хто дбав про його викуп. З одного боку, людям вільним, які навіть не можуть уявити себе в подібній ситуації, важко зрозуміти терзання душі гордої, свавільної, але змушеної терпіти наругу. З іншого боку, молодий Шевченко був генетично напоєний тим усвідомленням, що предки його були вільними людьми. Чого ж йому каратися в неволі та ще й якнайвищу милість отримувати волю з рук тих, хто колись її забрав? При цьому розуміння Шевченком волі виходить за межі свободи особистої, набуває смислів національних: «...Ми ж бо козаки, – палко звертається Шевченко до друга дитинства, – ми ж люди, ми всі – народ, що потрясав Стамбул, Варшаву, кров'ю писав свою історію, свої права та вольності! Де все це нині, хто ми?! Раби німі, худоба, яку пани мордують...» [5, с. 64].

У молодого романного Шевченка немає ніякого трепету перед царською особою, і це, як твердить Василь Шевчук, у народному дусі українства: «...Імператор-тиран, пригноблювач, кат і душитель волі. А тут на нього моляться... Вийшли б стрічать царя в Кирилівці? Напевно, так. Виходять же до перелазів, стоять і довго дивляться, коли в село в'їжджає барвистий полк гусарів... Ба, навіть зирили, мов на якесь диво, на гурт свиней, яких чомусь переганяли з Моринців аж у Вільшану!.. А тут – сам цар!..» [5, с. 139]. Шевченко називає головну винуватицю всіх бід українців: «...Катерина – імператриця, що завдала в кріпаччину всю Україну... Коли б не це, він був би вільний!.. Козак Тарас Шевченко!..» [5, с. 156].

Важливим для розуміння символічного змісту заголовка роману Василя Шевчука є тлумачення волі самим Тарасом Шевченком. Оксана Забужко з цього приводу зазначила: «Воля у Шевченка взагалі складний концепт, що, залежно від контексту, міняється цілим спектром значень: це і свобода... і влади право... і цілепокладальна дієва настанова... Без неї, волі, життя робиться «сном», насланям, галюцинаторною «марою...» [6, с. 137-138].

Усі ці три компоненти тлумачення Шевченком поняття «воля» в тій чи іншій мірі наявні і в романі Василя Шевчука. Воля як свобода і як протиставлення неволі є найдієвішою рушійною силою поведінки головного героя твору. Всі його думки, вчинки і прагнення автор пов'язує передовсім і тільки зі здобуттям волі для себе, для інших. Воля для героя роману – природний стан людини, а «неволя – повільна смерть» [5, с. 387]. Тому рефреном до настрою, притаманного Шевченкові 22 квітня 1838 року, і звучить найжаданіше слово: «Він пив вино, що змішувалося з сльозами, а серце в грудях гупало, як на пожежу церковний дзвін, й кричало: «Воля! Во-о-оля!» [5, с. 196]. Тарас хоче поділитися своєю невимовною радістю з кожним: «Зустрічні кидалися від нього геть, а він гукав їм німо на всю весняну вулицю: «Я вільний, вільний, вільний!..» [5, с. 196].

Концепція волі як стану людини має в романі Василя Шевчука два виміри: воля душі і воля тіла. Ці виміри то поєднуються, то існують окремо. Зображуючи, наприклад, епізоди дитинства Шевченка, Василь Шевчук показує малого Тараса людиною з вільною, некріпацькою душею. Це виявляється в тому, як він мстить дядкові Богорському не стільки за фізичні знущання, скільки за те, що дяк позбавив його єдиної душевної відроди – творів Сковороди. Також хлопець ходить від маляра до маляра, шукаючи застосування своєму таланту, оскільки не хоче закопати власну долю в повсякденному нужденному житті. І лише на якийсь час душа зневірилася: «...Мрія гасла... Все рідше і рідше його набрякли від праці руки тяглися до книжки, до малювання. Лиш випадала якась часинка вільна, лягав і спав. Неначе віл... Та й правду кажучи, життя б його було нічим не краще... Ба, навіть гірше: немов на сміх, бо й кріпаків дав душу й думку» [5, с. 318].

Доля виявилася прихильною до Шевченка, подарувала йому щасливий збіг обставин і людей, які дарують талановитому юнаку волю: «Рік промайнув, як світле, добре свято! Тепер він міг сказати, що почувують вільні, не панські люди в біді та радості, бо встиг зазнати того й того. І, попри всі печалі й дрібні невдачі, утвердився на думці тій, що й горе людини вільної молодше щастя кріпака!..» [5, с. 204]. Позасвідома і свідомо боротьба за волю власної душі, а потім і тіла закінчилася. Майже дев'ять років Шевченкового життя на волі Василя Шевчука показує як безперестанну стурбованість неволюю інших.

Коли фізично Шевченко знову потрапляє в неволю – у в'язницю, що «юдоль печалі», то його душу не владні поневолити навіть найважчі випробування. «...Кожна найменша часточка його ества кричить, волає, рветься на світ, на вільну волю, якою він не навтішався за дев'ять років» [5, с. 6]. Цей аспект зна-

чення слова «воля» – як особистої свободи людини – тісно пов'язаний з іншим тлумаченням: воля – як «владче право», як намагання не забути і повернути державні вольності своїх предків. У романі цей аспект «волі» асоціюється із Запорозькою Січчю, козацтвом і прагненням Шевченка нагадати сучасникам, чийх батьків вони діти. Варто зауважити й на тому, що Василь Шевчук, пишучи свої романи в умовах творчої несвободи, мав зважати на такі обставини. Звідси – й певна надмірна соціологізація, в т.ч. щодо тлумачення поняття «волі» [див., напр.: 5, с.с.350, 455 та ін.]

Усі ці різні аспекти волі в романі Василя Шевчука укладаються у гнучку й цілком виправдану систему: нікому не дозволяти топтати свою душу; не забувати, хто ти є, чийх батьків дитина; намагатися жити так, як славі предки; здобути право називатися достойним їхнім нащадком.

У якому ж значенні вживається заголовне слово «воля» Василем Шевчуком? Сином якої «волі» є в романі Тарас Шевченко? Безсумнівно, що він є нащадком споконвічного, генетично закладеного в людині прагнення бути вільним. «В неволі навіть звір не живе... вмирає з гуті...» [5, с. 394], переконаний головний персонаж роману «Син волі». Слово «неволя» як антитеза зустрічається у творі майже гак само часто, як і слово «воля».

Розкриттю символічності заголовка роману «Син волі» сприяють і композиція та сюжет твору. Основа сюжету роману – невольничий період життя Шевченка: арешт і перебування в Петропавловській в'язниці. Шевченкова думка весь час лине в щасливі роки його вільного життя. Та й гідна поведінка на допитах змушує навіть його катів визнавати в ньому вільнолюбну людину. У відповідь на всі умовляння і погрози слідчих звучить: «Похилу голову меч не січе, але оминають музи, а гордій – меч не страшний!» [5, с. 125].

Друга частина діалогії вийшла двома роками пізніше, у 1986 році, під заголовком «Терновий світ». Дуже можливо, що ця назва виникла у завершальний період роботи над твором або навіть після його закінчення.

Перед автором діалогії стояло непросте завдання. Давши першій частині свого твору назву «Син волі», романіст змушений був шукати для другої частини, яка відтворює останні чотирнадцять років життя поета, такий заголовок, котрий відповідав би загальній ідеї діалогії.

Заголовок «Терновий світ», незважаючи на всю «глибину, точність та символічність», бачиться дещо загальнішим і ширшим, ніж назва «Син волі».

Окремі дослідники при аналізі діалогії в цілому або другої її частини намагалися з'ясувати «коріння» заголовка «Терновий світ». На нашу думку, заголовок другої частини діалогії був «продиктований» автором тим матеріалом, яким визначив сюжетну основу «Тернового світу». Як і в першому романі, у «Терновому світі» йдеться про невеликий проміжок часу – останні

вільні місяці життя з невитравними спогадами про солдатчину, неволю. Вище ми вже навели доречну цитату зі статті М. Наєнка.

Інша дослідниця Н. Шудря в рецензії «Стежками тернової долі», називаючи заголовок твору «образним і влучним», підкреслила: «На долю поета випало стільки горя й наруг, що іншим вистачило б на два життя. Арештований і переслідуваний, зневажений наймами, муштрований солдатчиною, Тарас Шевченко, всупереч нелагодам, щодня поставав на борню, ненавидів і любив, приречений триматись на вістрі лева під недремним царським оком, в цупких обіймах «перонів лютих»... Але в стражданнях і муках тисячі разів воскресав сам, коли вихлопувалися на аркуш думи – єдині провісники надії...» [7, с. 5].

Як переконаємося, і М. Наєнко, і Н. Шудря символіку заголовка зокрема і твору в цілому вбачають у протиставленні нестерпних умов життя Шевченка і прометеїзму його духу.

Василь Шевчук відтворив не лише епізоди фізичного та морального нищення поета, а й Шевченкові власні терзання та муки в часи відносного життєвого благополуччя та суспільного визнання: «Дістав зі столу відбиток свого портрета, підсунув ближче свічку зі свічником. Вдивлявся, і сум поймав стривожену, зболілу душу. Кажеш, що вже на вольній волі, а сам увесь тяжка жура: торкнися і бризнуть сльози. Зморшка між бровами – мов борозна...» [8, с. 10].

Висновки. Отже, пояснюючи символіку заголовка «Терновий світ», варто говорити не лише про терни як зовнішні обставини життя, а й про властивості характеру самого Шевченка як вічного шукача правди.

Доцільно також розглядати «терновий світ» у романі і як терновий шлях до України. Вперше це було усвідомлено на засланні у 1849 році: «...А на Україні... Боже, чи він її побачить хоч краєм ока?... Мабуть, тут і помре, і ляже в чужий пісок...»

Заросли шляхи теренами

На тую країну...» [8, с. 188].

У тексті роману жодного разу не зустрічається словосполучення «терновий світ». Автор згадує терни, колючу ниву, чорну долю, липкі тенета, терновий шлях, але жодного разу в цьому контексті не зустрічається слово «світ». Для Василя Шевчука «терни» в зовнішньому щодо Шевченка світі – це кріпацтво, самодержавство, а звідси – відсутність свободи думки, свободи слова, соціальна несправедливість. Внутрішній світ персонажа роману Василя Шевчука теж не позбавлений своїх «тернів». Це постійна «потреба горя», можливо, навіть як виправдання за те, що він на волі, а близькі йому люди невольні. Це і постійна боротьба за волю не лише особисту, а й усього народу.

Обидва заголовки і «Син волі», і «Терновий світ» є символічними, тобто знаковими, в кожному з них знайшла відбиття авторська концепція життєвої і творчої долі Тараса Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чельнюк М. Заголовок у поезії Івана Франка з погляду рецепції поезики. Вісник Львівського університету. Серія «Філологія». Вип. 33. Ч. 1. Львів, 2004. с. 214-222.
2. Ходорківський І.Д. Образ митця. Київ, 1985. 140 с.
3. Наєнко М. П'ятиліття українського роману. Літературно-критичний нарис. Київ. 1985. 268 с.
4. Наєнко М. До висот генія. Особливості художнього осмислення постаті Т.Г. Шевченка. Літературна Україна. 1987. 5 березня. С. 3.
5. Шевчук Василь. Син волі: Роман. Київ. 1984. 471 с.
6. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. Київ. 2001. 160 с.

7. Шудря Н. Стежками тернової долі. Друг читача. 1986. 6 березня.
8. Шевчук Василь. Терновий світ: Роман. Київ. 1986. 573 с.

REFERENCES

1. Chelenka M. Title in Ivan Franko's poetry from the perspective of poetics reception. Bulletin of the Lviv University. Series "Philology". Issue 33. Part 1. Lviv, 2004. – P. 214-222.
2. Khodorkivsky I.D. Artist image. – Kyiv, 1985. – 140 p.
3. Nayenko M. Five years of Ukrainian novel. A literary-critical essay. – Kyiv, 1985. - 268 p.
4. Nayenko M. To the heights of genius. Features of artistic understanding of the figure of T.G. Shevchenko. - Literary Ukraine, March, 5, 1987. - P. 3.
5. Shevchuk V. Son of Will: novel. – Kyiv, 1984. – 471 p.
6. Zabuzhko O. Shevchenko's myth of Ukraine. Attempt of philosophical analysis. – Kyiv, 2001. – 160 p.
7. Shudria N. Paths of thorny fate. Reader's friend. – March, 6, 1986.
8. Shevchuk V. The thorny world: novel. – Kyiv, 1986. – 573 p

Meaning Correlation of Novel Titles and Concept of Protagonist in "Shevchenko" Dilogy of Vasyl Shevchuk

N. Pohosian

Abstract. The article focuses on the comprehension of the essential features, the place and function of a literary work title and its possible correlations with the whole artistic text of the same work, particularly, considering its genre-specific characteristics. The dilogy of Vasyl Shevchuk, namely, artistic and biographical novels about Shevchenko "Son of Will" and "Thorny World", is chosen for a specific analysis. Based on a careful, including textual, analysis of each of the novels, it is proved that the title of the first novel is much more clearly and reasonably correlated with the semantics of the protagonist image of Taras Shevchenko, as well as with the famous biographical canvas of his life. Instead, the title of the second novel of the dilogy is seen in the realized semantics of the protagonist image realized somewhat more general ("more distant") and wider than in the first novel. However, both titles are symbolic and reflect the author's concept of Shevchenko's fate.

Keywords: *title, novels, Taras Shevchenko, correlation, image.*